

ha fel nem hívnök az ifjuság figyelmét koronként arra, hogy a tanuló ifjuság tandijában csak a legkisebb részét fizeti le azon összegnek, melybe minden egyes az egyháznak évenként kerül. S alkalmat nem nyujtanánk kifejezni azon hálát, melylyel mindenki, ki jótéteményt elfogad, az emberi sziv törvényei szerint, tartozik.

Megszoktuk hallani, hogy az örömmek és fájdalomnak nehéz szavakat találni. Ha vannak érzelmek, melyeknek e mentségre igényök van, a hála és elismerés érzelmével épen megfordított viszonyban állunk, mert itt az ép sziv és érzelem egész szótárral rendelkezik, s kell hogy tudjon rendelkezni. Ezen érzelem tolmácsolása, kiömlése a kebelnek, mely megnyugtat és megkönnyebbit.

Ki történelemmel foglalkozik, ez érzelemben mintegy beleéli magát. Nem mivel egyebet, mint az emberiség, a haza jóltévői, a neves és névtelen hősök emléke iránt tolmácsolja az utókor számára az elismerést, mit a jelen kor érez. Egyházunk, iskolánk jóltévői iránti elismerésünket tolmácsolni azonban nem az én feladatom lévén, átadom a szót az illetőknek.

Richmond Anna élete és jelleme.

Szül. 1810. dec. 15-én, megh. 1881. jan. 25-én.

Írta és felolvasta Kovács János ig. tanár.

Boldog, ki éltében annyi jót tehet,
Hogy véle ki nem hal szép emlékezete.

Bacsányi.

Mélyen tisztelt gyülekezet! Az 1842-ik év jun. 26-ka kolozsvári főtanodánk történelmében szép kezdeményezésről nevezetes. Ugyanis akkor rendezte főtanodánk előjárósága az első hálaünnepélyt vallásközönségünk jóltévői emlékezetére. De a második hálaünnepély már csak 1863-ban ismétlődött, minek oka, ugy hiszem, a hazánkban beállott válságos körülményekben s politikai viszonyokban rejlett. 1863. óta minden 5-ik évben rendszeren megtartjuk e hálaünnepélyt, hogy a hála és kegyelet érzéseit jóltévőink iránt lerójjuk. Az eddigi szokás szerint hálaünnepélyünk főtárgyát rendszeren vallásközönségünk valamelyik jóltévője életrajzának felolvasása képezte. Most is e szokást követjük, mert egy valóban páratlan nemes lelkű jóltévőnknek vázlatos életrajzát olvasom fel; iskolánkknak egyik örök emlékezetre méltó jóltévőjéről — Richmond Annáról — emlékezem meg. A különbség csak az, hogy e nemtő angyal nem volt hazánk szülőltje, a magyar unitáriusok közül soha senkit se látott s rólunk

csak hallomásból értesült. Sok ezer mértföld választotta őt el tőlünk, de hitrokoni forró szeretete által ösztönözve, a messze távolból is felkeresett s jótékonyságának sugarait érezte velünk. A nevét viselő tanári alapítvány immár nemcsak 10 évre, hanem örök időkre szól. Óh, lehetett volna-e méltóbb tárgya mai hálaünnepélyünknek, mint Richmond Anna? A kik az 1842-ki első hálaünnepélyen jelen voltak, aligha sejtették, hogy 41 év múlva újvilági hitrokonainkkal nemcsak szellemi összeköttetésben leszünk, hanem egyik áldozatkész leányuknak nevét a legnagyobb kegyelettel vesszük ajkainkra. Ugy van. Hogy is merészelték volna ilyesmire gondolni, mikor még a testvérhonban is nemhogy rokonszenvre, de még elismerésre sem találtunk. S ime, 41 év után minő változás! Magyarország fővárosában állandó unitárius egyház! Angol és amerikai hitrokoninknak nemcsak legbensőbb rokonszenvét birjuk, hanem anyagi segélyöket is nagy mérvben élvezzük. Nemde lélekemelő s lelkesítő reánk nézve, hogy ezuttal 6-ik hálaünnepélyünkön a gondolat szárnyain az atlanti tengeren túl szállhatunk s az egyéni s polgári szabadság hazájában, hol a testvériség s általános emberszeretet elvének valóítására eddigelé a legtöbb történt, Richmond Anna jóltevőnknek egyszerű sírjára rátehetjük a hálás megemlékezés koszoruját.

Mínt hogy abban a szerencsében részesültem, hogy a megboldogultnak születése s működése helyét meglátogathattam, s a hozzá legközelebb állóktól és őszinte tisztelő barátai s barátnőitől szerezhettem élettörténetéhez az adatokat: megkísértem a hallottak alapján áldásteljes életének hű képét adni. A Richmond Anna élete nem gazdag eseményekben; ő nem játszott szerepet a társadalmi életben: épen ezért ne várja a t. gyülekezet, hogy én azt a kort rajzoljam, melyben élt, vagy ama nevezetes mozgalmakat adjam elé, melyek életében történtek. V a d n a i szerint: „Egy nő nagysága a házi érények egyszerűségéből áll“ — Richmond Anna ilyen értelemben valójában vonzó alak s a nőnemnek mintegy mintaképéül tekinthető. Különben élettörténetének elbeszélése után ki-ki meggyőződhetik állításom igazságáról.

Richmond Anna¹⁾ Eddy Sámuel legfőbb törvényszéki bírónak s Angell Anna Naominak volt a leánya s született 1810-ben decz. 15-én Rhode Island államnak Providence nevű városában az észak-amerikai Egyesült-Államokban.

¹⁾ Tulajdonképeni családi neve: Eddy Anna, de az amerikaiknál a nők rendszeren férjeik nevét veszik fel.

Az édes anyai szeretetet s gyöngéd gondozást soha sem ismer-
te, mert Eddyné asszony már 27 éves korában meghalt, s így Anna
s fiutestvére még kisebbek voltak, mintsem felfoghatták volna nagy
veszteségöket. Richmond Anna egész ifjúságában, valamint az azutáni
években is erősen érezte a gondos anyai nevelés hiányát és mindig a
leggyöngédebb szeretettel viseltetett anyja emléke iránt, jóllehet róla
csak apja ajkairól hallott s hátrahagyott naplójából olvasott.

Eddyné asszony szilárd jellemű, derék nő volt, s a nehány év
alatt, miket együtt töltöttek, méltó segítő társa volt férjének.

Apját az imádásig szerette s bámulta határozott jellemeért s az
igazság eszméjéhez való tántoríthatlan ragaszkodásáért. Eddy Sámuel
nemcsak leánya szeretetét, hanem a legfőbb ítélőszéknél teljesített
kitűnő szolgálatáért, s úgy is mint a senatus tagja, polgár társainak
is osztatlan becsülését s tiszteletét bírta.

Jóllehet Eddy Sámuel a Williams Roger-féle Baptista-egyházban
nőtt fel, de az 1815-ben a nagy Channing által az orthodox feleke-
zetek ellen megindított s a következő években folytatott vitatkozá-
sok alkalmával az új testamentum tanulmányozására adta magát, s
1818-ban az unitárius egyházba állott át, nagy szomorúságára a bap-
tistáknak, kik mélyen fájlalták egy oly fényes állásu s nagy mivelt-
ségü tagnak elvesztését. Leánya ekkor csak 8 éves volt, s ámbár
később sem kísérlette meg soha vallási tekintetben leányára befolyást
gyakorolni, mégis az unitárius valláshoz hajlott; az iránti érdeklő-
dése s abban való hite soha se ingadozott, s jóllehet a más vallás-
felekezetek hasznosságát elismerte, de mégis szíve és értelme az uni-
tárius egyház észszerűsége s szabadságával leginkább megelégedett.
14 éves korában 5 más providencei leánynyal Bethlehembe (Pennsyl-
vania állam) ment a Morva-testvérek által tartott nevelő-intézetbe.
Az itt töltött ideje alatt nagyon boldog volt. Különösen két nőtani-
tójához erősen ragaszkodott s azok viszont úgy szerették, mint test-
véröket. Hogy mennyire helyeselte egyszerű nevelési rendszeröket,
mutatja az, hogy később egyik leányát szintén oda küldötte. Mig a
nevelő-intézetben volt, atyja újból megnősült, de a szép fiatal nő nem
értette meg a mostoha leányt, lelkületök s gondolkozásmódjuk nem
egyezett meg.

Neveltetése 16 éves korában elvégződván, a Congressus tartá-
ma alatt atyjával gyakran volt Washingtonban, hol alkalma nyílt a
legelőkelőbb körökbe bejutni. Ámbár a társas mulatságokban saját
tetszése szerint részt vehetett, de nem vitte túlságba. Ismerősei nyi-
latkozata szerint, Richmond Anna a legszebb nők közzé tartozott, s

a mi bámulatos, szépsége késő vénségeig megmaradott, miről meggyőződhetünk, ha az előttünk levő vonzó képre tekintünk.¹⁾ Gyönyörű termete, szőke finom arczbőre, kifejezésteljes világoskék szemek, szabályos arcz, barna dús hosszú haj, fehér gyöngysor fogak voltak főekességei. A természet nemcsak testi szépséggel ruházta fel, hanem szép lelki tulajdonokkal is; mert a szép testben valójában szép lélek lakozott. Feltűnő szépsége daczára sem volt legkevésebbé is hiu. Állításom igazolja az, hogy egyszer gyönyörű gazdag haját egészen levágatta, azt hivén, hogy az okozza gyakori főfájását. (Később aztán ujbjól meghagyta.) Gyermekei sokszor fejezván ki abbeli csodálkozásukat, hogy nem visel ékszert, így nyilatkozott: „A szép kéznek nincs gyűrűkre szüksége, a munkás kéznek éppen nem kellene viselnie“ — természetesen önmagát az utóbbihoz számitotta. Nyílt, természetes, őszinte és rendkívüileg becsületes lévén, az affektálást (szenvelgést) másoknál is sem beszédben, sem modorban ki nem állhatta; az ingadozók és félénkek iránt szelid de érelyes természeténél fogva türelmetlen volt. Élénk, vidám természete, szilárd jelleme, felvilágosult értelme, józan észjárása, szerénysége és finom, megnyerő modora mindenki előtt kedveltté tették. Nagy előszeretettel viseltetett a természet és költészet iránt. Kedvencz virágai: a rózsa, rezedá és vanília voltak. Ifju korában s azután is mindig legkedveltebb költője volt a skót Burns Robert, kinek arczképe s művei szobájában a legbecsesebb emlékek közé tartoztak. Költői szellemmel s adománynyal bírván, maga is irogatott verseket, melyek közül egy különösen annyira sikerült s oly tiszta skót nyelvezettel van írva, hogy maga Burns, a lelkesítője, sem szégyelte volna meg magát a tanítványa miatt. Különben a r i m e l é s t, mint maga is nevezni szokta, csak saját gyönyörüségére üzte; s egyes alkalmakkor, mint születés-, névnap, karácson stb. szokott költeményeket írni, de csakis a család tagjai számára, mert sokkal szerényebb volt, mintsem azokat a nyilvánosság elé bocsátotta volna. Számos alkalmi költeményei azt mutatják, hogy gondolatait nagy könnyúséggel tudta kifejezni. Egy k a r á c s o n i H y m n u s t, melyet 1846-ban írt gyermekei s unokái számára, Hegedüs István szép fordításában ezennel bemutatok :

Szívünk hálát rebeg
Jó Krisztusunk neked,
A ki ma születél ;

Vidáman zengjenek
Dicsénekek,
Örüljön az, ki él.

¹⁾ Az ünnepély alkalmával más jóltevőkével együtt Richmond Anna sikerült olajfestésű mellképe s lakóházának fényképe is ki volt közzszemlére téve.

Hajlitsd Felé szíved,
 Ki oly jó, ugy szeret,
 Kit minden gyermek áld,
 Ó halld a szózatot,
 Mely híva, áldva szólt,
 Hogy nyugtod föltaalád.

Szeretni tanított
 Minden felett a jót;
 Meghalt az igazért;
 Ó szent, igaz vala,
 S békét lel általa,
 A ki mint igaz élt.

Közénk szeretni szállt
 S a bűnnek fátyolát
 Szívünkről fölfedé;
 S ha a jobb részt veszed,
 Utat jelölt neked
 Az öröklét felé.

Más ellentől ne félj,
 Csak a ki benned él:
 A bűntől félj csupán;
 De higyj, szeress s szived,
 Szemed az égre vesd,
 A nagy, nehéz tusán.

S ki adta Őt nekünk,
 Egyetlen istenünk,
 Hozzád szálljon imánk . . . .
 Így majd bú, gyöttelelem
 Egedben megpihen
 S üdvösség vár reánk.

1831. aug. 15-én a szép és művelt lelkü Eddy Anna férjhez ment Richmond M. Györgyhez, egy providenciai kereskedő fiához, ki két évvel volt idősebb nálánál. Hogyan?! egy legfőbb ítélőszéki bíró- s a senátus tagjának leánya egy kereskedő neje!... minő ellentét — mondhatják Európában. Igen, de az Egyesült-Államokban, hol nincs czim, nincs kiváltság, nincs nemesség; hol az emberek mindnyájan csak közönséges polgárok; hol a nemesség a munkásságban és erényben áll: igen is természetes dolog az olyan házassági frigy, minő a Richmond György s Eddy Annáé. Hogy egyesülésök nem érdekből történt, hanem kölcsönös szereteten alapult, kiténik abból, hogy 35 évig a legszebb egyetértésben, s a megpróbáltatásokat kivéve, a legnagyobb családi boldogságban éltek. Szép frigyöket Isten 8 gyermekkel áldotta meg. Egy jeles írónk szerint: „A nő hivatását e három édes érzelmű szó fejezi ki: házias szony, nő és anya.“ — Richmond Anna a szó nemesebb értelmében igazi házias szony volt. Édes otthona volt állandó szentélye. Nem olyan nő volt, kivel a baj csak nő, hanem a találó magyar kifejezés szerint valódi feleség, ki fele segítség. Br. Eötvös koszorus írónk mondása: „A jó asszony olyan a háznál, mint a napsugár: semmit sem hoz, és mégis minden gyarapodik alatta“ — jellemzően alkalmazható Richmond Annára; mert ő jótékony napsugár volt egész környezetére nézve. Hát mikép jellemezzem mint a nyát? Gyermekai ajkairól kellene hallanotok nektek is, mint én hallottam, mily gyöngéd szeretetet s odaadó gon-

dozást tanusított irántok, hogy fogalmatok legyen róla, mint anyáról. Az ilyen anyáról éneklí a költő:

Oh anyai érzés, anyai szeretet,
Mélységed, nagyságod megmérni nem lehet!...

Ő is, mint a Grachusok anyja, a nemes Cornélia, puritán gondolkozásánál fogva, nem ékszereivel, hanem jól nevelt s erényes gyermekeivel dicsekedett. Bennök találta legfőbb gyönyörűségét. Hogy lelkének minden gondolatja, szívének minden dobbanása gyermekei javáért volt, mutatja az, hogy ifju korától óta vezetett rendes naplóját a sok teendő miatt vagy 10 évig abban hagyta.

Csendes házi boldogságukat egy váratlan s megrendítő csapás zavarta meg 1839-ben. Ugyanis két szép gyermekök halt meg skárlátban 24 óra alatt. Az ilyen megpróbáltatást csak a szülők érzik, s különösen a gyöngéd érzéssel bíró anyák. Mintha előttem állana a kettős veszteség miatt siró Richmond Anna; s mintha hallanám a két koporsó mellett zokogva felkiáltani a költővel:

Ah nem ismer oly anya
Mély szivbánatot,
A ki még nem sirata
Mehalt magzatot.

Ugyane gyászemlékü évben született Walter nevű fia, — a mi nagylelkű jóltevőnk — kinek születése némileg enyhítette tenger fájalmát; s mivel hasonlított az egyik elhunyt fiuhoz, — Geraldhoz — önfeledt állapotában igen gyakran szólította a kis WALTER — Geraldnak. Elképzelhetjük, mily nagy volt öröme a nagyanyának, midőn ezelőtt mintegy 8 évvel Richmond Walter 6-ik fiát „Gerald“-nak kereszteltette.

1841-ben régi lakásukról a férje által tervezett, építettett s igazi amerikai kényelemmel berendezett új lakásukba költöztek. A mint ama kép is mutatja, egyemeletes palotájuk, gyönyörű kerttel, egyike a legkellemesebb otthonoknak. Minthogy magaslaton áll, erkélyéről felséges kilátás van a tengeröblre s az egész városra. E kis paradicsomban Richmond Anna újra élénk, vidám kezdett lenni, sőt régi szenvedélyétől ösztönöztetve, újra megkezdette naplóját s folytatta is egészen 1869-ig. Számos kötetre terjed naplója. Tele vannak azok költeményekkel, jeles mondásokkal, szóval valódi gyöngysorok saját gyermekei s unokái számára. Óhajtása következtében, idegenek nem szabad olvasni s így én is csak Károlin leánya szivességéből juthattam egyes idézésekhez. 1864-ig életében egyéb felemlíteni

való nincs, mint az, hogy folytonos munkássággal, gyermekei nevelésével s jótékonyssággal töltötte idejét. Különösen lelki barátnéjával, Brown Adéllal — kitől szintén sok érdekest hallottam felőle — nagy buzgósággal tanított a vasárnapi iskolában. Két jeles unitárius pap hatott vallásos gondolkozására nagy mértékben, u. m. Dr. Farley s utána főleg a tudós Dr. Hedge, kinek nevéhez az amerikai unitáriusok történelmében egy egész korszak fűződik. Dr. Hedge csak 6 évig volt Providenceben, de az ő odamenetelével a predikálására egy egészen új értelmi világ tárult fel Richmond Anna lelki szemei előtt. Nemcsak tisztelője, hanem bámulója volt Dr. Hedgenek egész életében s gyakran elment Brooklineba, hogy jeles szónoklatait hallgathassa. Az öreg Dr. Hedge is elragadtatással beszélt nekem sok nemes tulajdonairól.

1864-ben két leánya s unokája kíséretében Európában nagy utazást tett. Minthogy a természet szépsége s a művészet iránt nagy fogékonysággal bírt, utazását rendkívülileg élvezte. Meglátogatta Skótiát, kedvencz költője születése helyét, Sweiczot, a nagyszerűségek s természeti ellentétek hazáját, Rómát, az örök várost, s volt Bécsben is. Élményeit, tapasztalatait nagyon érdekesen írta le naplójában, s különösen a Sweiczban töltött ideje: a r a n y n a p o k n a k vannak bejegyezve.

Ama levelében, melyben Károlin leánya ez utazást felemlíti, a következő megjegyzést tette: „Oh, ha édes anyám Bécsben létekor tudta volna, hogy ő oly közel van a szép Erdélyhez, Kolozsvárhoz, s az unitáriusok ama hű seregéhez, kiknek szívében az ő neve oly meleg helyre talált, mily örömet kelet felé vette volna akkor utját, hogy „szinről-szinre“ láthassa a kedves hitrokonokat. De a sors nem így akarta!“ 1865-ben élvezetes utazásából szerencsésen haza érkezett. De nem sokáig mulathatott utazási emlékein, mert az 1866-ik év december havában hű élettársa megszűnt élni. Szíve ismét gyászba borult, s méltán, mert Richmond György egy szerető, gondos férj, jó családapa s derék polgár volt. Munkássága, szorgalma által szép vagyont szerzett. Virágzó karton-gyárát Walter és Frank fiai örökölték, míg a legkisebb Howard több gyapotgyár tulajdonosa. A 3 leány is egyenlően osztozott a fiukkal. Richmond György értesülésem szerint egyike volt a legbecsületesebb üzletembereknek. Ha Goldsmith szavai szerint: „az, a ki megnősült s egy nagy családot felnevelt, sokkal többet használt az emberiségnek, — mint az, a ki mindig csak népesedésről beszél“, ugy Richmond György érdemes polgár volt, mert 3 derék fiut s ugyanannyi leányt adott hazájának.

Neje iránti vonzalmát, nemeslelkűségét s az ő józan gondolkozásába s bölcseségébe helyezett teljes bizodalját tanusítja az, hogy tetemes összeget hagyott életfogytáiglan saját rendelkezésére. S Richmond Anna férje bizalmával nem élt vissza. A rája bizott kincsnek hű sáfárja volt. Mint Dr. Hedge mondja: „az adakozásban soha sem fáradt ki; életének az volt főöröme, hogy segítsen és boldogítson. 14 évi özvegysége alatt nyilvánosan és titokban sokan élvezték jótéteményét. Nevét sem engedte, hogy nyilvánosságra hozzák, mert nagy Kölcsenyekkel tartott, ki azt mondja: „Háláért tenni jót, uzsorástól is kitelik“ — de mégis szájról-szájra járt a Richmond Anna neve s áldották nemesszivűségéért.

Első sorban természetesen hitsorsosait segítette. Így: a harvardi, humboldti, meadvillei, antiochi intézetek, az unitárius társulat és számos egyház méltán emlegetheti nevét legnagyobb jótevői között. Sok ezer meg ezer dollárra mennek adományai.

Azt mondja egyik írónk: „kinek van miből adni, adhat, — de nem minden, ki adhat vagy ad, érti az adás mesterségét: egyedül nemesebb lelkek titka lévén, kiknek mikor és mikép kelljen adni.“ Richmond Anna bizonyára a nemesebb lelkűek közé tartozott; ő értette az adakozás titkát. Ő mindig akkor és ott nyújtott segílyt, a mikor és a hol legnagyobb volt a szükség. Így, a midőn a Harvard-egyetem az 1872-ki nagy égés alkalmával sok kárt szenvedett, Richmond Anna minden felszólítás nélkül első volt, ki 2500 frtot adott; ugyanoda az unitárius papnevelő intézet számára 10,000 forintot.

Szülővárosában egy nyilvános könyvtárt alapított; s a College-utca sarkán egy halom oldalán egy gyönyörű márvány-csurgót építtetett a város számára s a márványtáblára neve sincs felírva. A négerek nevelése iránt is nagy érdekeltséget mutatott s e czélra is sokat áldozott, egyszóval Richmond Anna kifogyhatatlan volt az áldozatkészségben.

1867-ben még egyszer meglátogatta Európát. Hazatérte után egészsége, mely soha sem volt állandó, mindinkább gyengült s 1871-ben Princeton-ba tett látogatásakor anynyira megtört, hogy kevés remény volt életéhez. Szerető gyermekei kétségbeesve siettek az anyák legjobbjához, hogy tőle talán örök búcsut vegyenek. De az isteni gondviselés megtartotta szerettei s a magyar unitáriusok öröme.

Erős testalkata kiállotta az iszonyu idegfájdalmakat, s anynyira jobban lett, hogy Providencebe ismét visszatérhetett s még tíz évig élt irtóztató szenvedések között, de keresztényi önmegadással tűrte, mert sok örvendetes és boldog órái is voltak ez idő alatt imá-

dott gyermekei és unokái körében. Megérte az 5-ik menyegzőt is, t. i. legkisebb fiát — családja körében, s így Károlin leányát kivéve, a többi gyermekei mind el voltak helyezve s az ő közelében laktak.

Betegsége alatt naplóját nem folytathatta s csak néha-néha egy-egy sort írt, vagy idézetet jegyzett fel. Egyik évben így nyilatkozik: „Vagy azért, mivel természetemnél fogva nem vagyok félnék, vagy azért, mivel a vallás vigaszával nőttem fel: soha sem félttem a haláltól, hanem inkább az élettől.“ Helyesen mondja Renán, hogy: „Az igazi vallásosság csak a nőben talál időnkben még igazi képviselőt. A szép és erényes nő erkölcsi pusztaságunk bájoló délibábja, mely szívünket és lelkünket elragadja.“

1874-ben János apost. 3-ik levelének 4-ik versét idézi: „Nincs annál nagyobb örömöm, mint mikor hallom, hogy gyermekeim ártatlanságban járnak.“ — Egy más alkalommal azt jegyzi fel, mekkora boldogság volt hallania egyik kis unokáját, midőn így szólt anyjához: „Nemde, Richmond nagymama éppen olyan, mint egy kedves, régi elhervadt rózsza?!“

Ugyanez évben Saratogában, az amerikai unitáriusok nemzeti konferenciáján, Hale E. és Morison Róbert, kik 1873-ban hazánkban is jártak, egyházunkról hatásos beszédeket tartottak; különösen pedig Fretwell János angolhoni hitrokonunk kolozsvári főtanodánk szükségéről tartott figyelmet keltő beszédet. E konferencián jelen volt Richmond Walterné, a megboldogultnak menyje, ki oly élénken adta elő Richmond Annának a magyar unitáriusokról hallottakat, hogy ez Fretwellt személyesen óhajtotta látni s vele beszélni. E találkozásnak lőn az eredménye a következő levél, mely 1875-ben márczius 25-én érkezett Kolozsvárra:

Az unitáriusok Consistoriumához, Erdélyben,
Kolozsvártt.

Kedves ker. atyámfiai!

Miután értesültem ama nemes buzgalomról, melyet önök a kereszténység ügyében kifejtének; amaz áldozatkészségről, melylyel nevelő-intézeteiket fenntartják, s végre amaz üdvös működésről, melyet honfitársaik között faj- és valláskülönbség nélkül folytatnak: elhatároztam a kolozsvári unitárius főtanoda javára 5000 $\frac{1}{2}$ ötezer dollárt, az Egyesült-Államokbani árfolyam szerint felajánlani. Ez összeg Amerikában lesz elhelyezve, s abból évenként 500 dollár fog elküldetni (aranyban) mindaddig, míg említett összeg elfogy, egy tanár fizetésének fedezésére főiskolájukban.

Az én kívánságom az, hogy az az uri ember, a kit ezen tanári állomásra megválasztanak, unitárius vallásu, alapos készütségű és feddhetetlen jellemű, s általában olyan legyen, a ki az unitárius névnek tiszteletet szerez s az önök iskolájának főerdekeit előmozdítja minden tekintetben.

Nagy örömmel hallottam, hogy önök a dr. Channing műveit magyar nyelvre fordították s remélem, hogy egész erejükből igyekezni fognak azokat terjeszteni.

A mindenható isten áldását kérve a szabadelvű ker. vallás érdekében folytatott működéseikre, maradok önöknek

Providence,
Rhode Island,
Az amerikai E.-Államokban
márt. 3. 1875.

Szerető hitrokonuk
Richmond Anna.

Az 1875-iki év márczius hava örökre emlékezetes lesz egyháztörténelmünkben, egyfelől a távolból jött örömteljes hír felett, másfelől ama váratlan gyász miatt, mely a boldogemlékü Kriza János főpap hirtelen elhunytával egyházunkra borult. Az isteni gondviselés talán azért nyujtotta egy nappal tovább életét, hogy ez örömteljes hír vételével könnyebb legyen ez élettől való megválás. Ő az ígélet földjét, mint Mózes, csak a Nébó hegyéről látta.

1877-ben, karácsonkor, egy megható családi ünnepély volt a Richmond Anna házánál.

A kölcsönös és szívélyes üdvözlések után zongorakiséret mellett a család összes tagjai, mintegy 30-an, egy hymnust énekeltek. Ezután az elfogadó terembe vonultak, hol egy diszes karácsonfa állott különféle ajándékokkal gazdagon megrakva. A kíváncsi 23 unoka nagy meglepetésben részesült. A kedves nagymama mindeniket egy ötlet jellemző rimes versben üdvözölte. A versek képekkel voltak illusztrálva, miket saját maga készített. Egyik Anna nevű unokáját, ki fonókerék mellett ülve volt ábrázolva, így köszönté:

Minthogy drága Annám nevedet öröklöd.
Remélem, becses lesz előtted öröklöd, —
A mi jó bennem volt, azt megtartod épen,
A mi meg hibám volt, azt kikerülöd szépen,
Hogy így, mig huzódik életed fonala,
Nevem is lehessen annak őrangyala.

(Ford. Nagy L.)

Az 1877-ik évi naplójának utolsó lapjára az „Unitárius Szemlé”-ből a következő kivonatot jegyezte föl: „Kétféle boldogság van az emberek számára, az első és a legfőbb: a hasznos és folytonos

munkálkodás; a második: a nyugalom... Én nem munkálkodhatom, nem járhatok, kelhetek, de ép elmével bírok... Üldögélve várakozom. Barátaim szivesek... gyermekeim jók és a világ folyásával meg vagyok elégedve... poharam megtelt."

Igen, tíz évig nem munkálkodhatott; mindig hordszékben vitték ki; a tengert s szép virágos kertjét csak háza erkélyéről szemlélhette... de nem zugolódott... csendesen várt...

E szenvedő állapotában is figyelmes és lekötelező volt mindenki iránt. A haladó kortól betegsége ideje alatt sem maradt el, mert a legjelesebb műveket mindig felolvastatta magának. Mély vallásos érzellemmel bírván s vallásához erősen ragaszkodván: terjedelmes könyvtárában a kitünőbb unitárius írók munkái mind megvoltak. Természettrajzi gyűjteménye is oly szép volt, mely akármelyik szak tudósnak becsületére válnék. S azt mind saját maga gyűjtötte s rendezte el. Termeit a leghiresebb képművészek festményei díszítették. Nagybecsű gyűjteményeit hordszékéből órákig el-el nézegette, s azokban való gyönyörűsége némileg enyhítette kínos fájdalmait.

Élete végén még a következő veszteségeket kelle megérnie: ugyanis nagyobbik leánya özvegyen maradt; egy másik leányának meghalt egy kis fia s a harmadik, a mi reá nézve legérzékenyebb volt: Walter fia feleségének 1880-ban történt elhunyt. E menyét rendkívül szerette, mivel a magáéhoz hasonló nemes szíve s rokon lelke volt.

1880-ik év végén idegfájdalmai mind rohamosabbakká váltak, s 1881 dec. 25-én, karácson első napján délben, csendesen jobblétre szenderült. Öntudatánál volt mindvégig, s boldog ama tudatban, hogy a nyugalom órája immár bekövetkezett. Tetemei a gyönyörű „Swan Point“ temetőben, a Se e k o n k folyó partján, elhunyt kedvesei társaságában pihennek. Dr. Hedge tartott felette gyászbeszédet. Egyszerű sírkövén a következő felirat van:

A

RICHMOND ANNA

EDDY SÁMUEL ÉS ANNA NAOMI LEÁNYA ÉS RICHMOND GYÖRGY NEJE

EMLÉKÉNEK.

„Elvettetik a természeti test, feltámad a lelki test“

Ime a nemes egyszerűség! Jóllehet gazdag volt, mégsem építetett fényes családi sírboltot, hanem azt az összeget inkább jótékony célokra fordította. Nyughelyét is nem feltűnő helyen, hanem csendes magányban, vadregényes tájon választotta ki.

Ugy hiszem, t. gyülekezet, hogy a Richmond Anna élete és jelleme megczáfolja ama téves nézetet, mely az amerikai nőkről Európában általában el van terjedve. Ugyanis az amerikai nőkről az a hiedelem, hogy kalandvágyók, különczök, nincs bennök nőiesség, nem jó családanyák, szóval inkább férfias természetűek. Ez állhat egyesekről, de általában az amerikai családi élet magas színvonalon áll, mi főleg a nők érdeme. A mely ország oly nőt bir felmutatni, mint Richmond Anna, annak a nőiről nem lehet oly felületesen itélni. — Nem itt a helye bővebb fejtegetésbe bocsátkozni e kérdést illetőleg, de ennyit erkölcsi kötelességemnek tartottam e helyen is megemlíteni, mintegy hálajelül ama sok derék családanya iránt, kiket szerencsém volt édes otthonukban láthatni. Legyen meggyőződve a t. gyülekezet, hogy a Richmond Anna-féle jellemek nem ritkák az Egyesült-Államokban.

Richmond Anna szellemét, nemes jellemét és áldozatkészségét örökölték gyermekei is. Ezt fényesen igazolja ama nagy áldozat, melyet anyjok örök emlékére hoztak. Ugyanis Richmond Anna a fennemlített 5000 dollárt tíz évre adta volt. Ő ugyszólva jelenlegi szükséginken óhajtott segíteni, gondolva, hogy később kedvezőbb anyagi helyzetbe jutva, magunkra is boldogulhatunk. Az alap nemsokára kimerülendő volt, s az Amerikai Unitárius Társulat czélba vette annak gyűjtés utján 10,000 dollárra kiegészítését, hogy így állandósítva legyen. Ez azonban nehezen ment, mert két év alatt igen kevéssel gyarapodott. A mult évben a nemzeti Conferenzia után, Richmond Károlin szives meghívása folytán, Providencebe mentem s október 19-én a hálás gyermekek boldogemlékü anyjok alapítványát 10,000 dollárra egészítették ki, mint ezt a következő alapító levelök mutatja:

A magyar unitáriusok Consistoriumának

Kolozsvárt, Ferencz József püspök által.

Alólírt gyermekei néhai Richmond Annának, az általa 1875-ben adott alap hátralevő részét tizezer dollárra egészítették ki és intézkedtek arról, hogy ez az összeg önöknek elküldessék képviselőjük Kovács tanár által.

Örömünkre szolgál, hogy ez adományt tehetjük, de a következő feltételek alatt:

Először: Az egész alapítvány befektessék (be invested) és gondoztassék oly egyén vagy egyének által, a kit, vagy a kiket a Consistorium e végre felelősségre kinevez.

Másodszer: Az alapítvány jövedelméből a tanárok évi fizetésének megfelelő összeg fordítottassék a kolozsvári főtanodánál egy hit-tan-tanári szék fentartására. Richmond Anna tanári szék nevezete alatt.

Harmadszer: Ha az alapítvány évi jövedelme felülhaladja egy tanár fizetését, a megmaradó rész tőkésítettessék egy második tanári szék megalapítására.

Negyedszer: A tizezer dollár alapítványi összeg semmi körülmények között más célra ne használtassék, mint a fennebb megnevezett célra.

Teljes szívünkben óhajtva, hogy az alapítvány az általunk közösen vallott hit terjesztésének sok hasznot hajtó eszköze s egyszerűsmind anyáknak emléke legyen, maradunk tisztelettel

az önök barátai:

Providence, 1883. Feb. 8.

Richmond Walter,
Parsons R. Ellen,
Richmond Károlin.

Ez összegből Richmond Walter 5534, Parsonsné, Richmond Ellen 100, Richmond Károlin pedig 678 dollárt adtak.¹⁾ Sohase felejtsem el azt a megható jelenetet, melynek tanuja voltam, mikor Richmond Walter az utalványt nekem átadta. Károlin testvére nem is sejtve a köztünk történeteket, mikor megtudta, testvére nyakába borult s őtet megcsókolva, így szólott: „You are the true son of our dear mother“ (Te kedves anyáknak méltó fia vagy). Valójában méltó fia — utána mondhatjuk mi is. S mennyire emeli e nagybecsü adomány értékét az, hogy Richmond Walternek 6 élő gyermeke van, éppen mint édes anyjának. A mai anyagi és önző korban szinte csodával határos ez áldozatkészség. S hátha még meggondoljuk, hogy ez alapítványt egy idegen ország flai élvezik? ... Nemde önkéntelenül e kérdés jön ajkainkra, mi lehetett az a titkos rugó, mely őket e nemes tette ösztönözte? ... Mi egyéb, mint a mély vallásos érzelem, a hitközösség, az unitárius vallás elveihez való szilárd ragaszkodás. Ez egyik kiváló tulajdona volt Richmond Annának s az gyermekeinek. E közös jellemvonás ismertető jegye az unitárius vallás hiveinek, a föld bármely részén lakjanak s bármely nemzetiséghez tartozzanak. E testvéri szeretet, áldozatkészség: vallásunk varázserejében rejlik. Amerika az emberbarátság szeretet hazája, s az unitáriusok e tekintetben első helyen állanak, a mint erről bő alkalmom volt személyesen meggyőződni. Állításom igazolja a Richmond Anna nemes példája, ki nemcsak hazájában, hanem idegen országban is

1) A 10,000 dollár, mely beváltva 25,641 frt 13 kr., már vallásközönségünk birtokában is van.

áldozott a vallás és nevelés oltárán. Richmond Anna jogczímet szerzett a halhatatlanságra; az ő emlékezete véle nem halt ki, mert azt két világrész fiai kegyeletesen őrzik.

Bizonyára az a koszorú, melyet kedvencz virágaiból fontunk ez alkalomra, elhervad; ama kép is, mely vonzó alakját oly hiven ábrázolja, időmultán elhomályosulhat; de az az *emlék*, melyet a boldog emlékü Richmond Anna és nemeskeblü, hálás gyermekei alapítványuk által főtanodánknál létesítettek, valameddig bérczes hazánkban unitáriusok élni fognak, — a minthogy bizton hisszük, az idők végeig fognak is — mindaddig fenn fog állani. Annak fénye és jótékony hatása be fog sugározni minden unitárius hajlékba s nemzedékről-nemzedékre száll nevöknek dicsérete.

Bezáró beszéd.

Tartotta Kőváry László isk. felügyelő gondnok.

Az idő előhaladottsága minden hosszasabb felszólalástól felment. Nem volna egyéb hátra, mint a gondnokság részéről kifejezni azt, hogy az ünnepély lefolyása becsületére válik a jelen nemzedéknek, s megköszönni a távolabb állóknak, hogy jelenlétükkel az ifjuság emlék-ünnepének fényét emelték.

Mindazáltal két megjegyzésnek időt és helyet kérek a mélyen tisztelt közönségtől. Az egyik az, hogy magam részéről is készséggel osztozom és osztoztam a szónok ecsetelésének kifejezésteli vonásai-ban, mindott, hol az emlékezet fátyolát felemelte szomorú multunkról, melyben templomunk, iskolánk elvétetett, s ott álltunk, hogy semmiből, jöltevőink nélkülözések közt szerzett filléreiből kellett iskolát építenünk, s fentartásának gondjaival maig is kell küzdenünk. Elődeink ezen merész vállalkozásának méltánylatában szeretem, ha nem ismerünk határt. De a midőn az idők fatuma által ejtett sebek elől vonjuk el a leplet, nézetem szerint, nem elég hazai viszonyainkat látni a háttérben; üldöztetésünk szele, orkána messzebről jött, azon korszellem zúditotta reánk, Európa azon akkori politikája, ábrándja és tévelygése, mely nem gondolt a XVIII. század végére s a XIX. századra, mely azt hitte, hogy az eszméket el lehet folytatni, s az emberi jogokat örökre vissza lehet tartóztatni.

Igaz, nehéz időket éltünk át. De az isteni gondviselés erőt adott a kintartásra, lelkesített az egyetértésre, s rendelt jöltevőket, kik az elhagyatott egyházat és iskolát ismét oda emelték, hogy rendeltetéséhez eszközökkel bir.